

VOEDING, LANDBOUW EN LAATMODERNE LEVENSTIJLEN

M. Korthals

Inleiding

Voeding verbindt individuele wensen en handelingen met algemene en complexe organisaties die zich over de aardbol vertakken. Via het gebruik en de productie van voeding maakt het individu zich tot lid van de gemeenschap, wordt hij of zij vermaatschappelijkt en dringt de maatschappij door tot in het individu. Deze verhouding tussen individu en samenleving via voeding is de laatste decennia grondig veranderd. Allerlei ontwikkelingstendenzen brengen teweeg dat het individu nu op een andere manier zijn leven en daarmee zijn voedingspatroon inricht en dat de verschillende productie- en distributieprocessen rond voeding veranderen. In deze bijdrage worden de implicaties behandeld van deze ontwikkelingen voor de voeding en haar voornaamste producent, de landbouw. De eerste en belangrijkste implicatie is dat de landbouw zijn eigenstandige karakter verliest. Vervolgens, de tweede implicatie, brengt de veelheid aan moderne levensstijlen teweeg dat de verschillende typen van landbouwproductie en van landbouwproducten tot 'identiteitsiconen' worden, dat wil zeggen tot symbolen worden van de verschillende levensstijlen van de laatmoderne consument. Landbouw wordt dus enerzijds genormaliseerd, en krijgt het aanzien van iedere andere industrietak. Maar anderzijds en tegelijkertijd worden landbouwproducten en landbouwprocessen gemoraliseerd en krijgen ze een andere, normatievere, status dan de overige industrietakken. Landbouwproducten en -processen worden namelijk opgezogen in de wirwar van levensstijlen, risicobelevingen en levensprojecten van de laatmoderne burgers. Eenduidige consumenten zijn er niet meer en meer dan ooit dienen de betrokkenen bij de voedselketens zich rekenschap te geven van de grilligheid van deze stijlen, van de 'floating consumer'.

Kleine maatschappijtheorie van de laatmoderne tijd

De moderne Westerse samenlevingen bevinden zich economisch gezien midden in een overgangperiode naar een nieuwe fase van kapitalisme, namelijk het ecologisch kapitalisme. Net zoals voorheen, in de negentiende en begin twintigste eeuw, het kapitalisme onder druk van de kant van de

arbeidersbeweging grenzen aan de behandeling van mensen incorporeerde, zo worden op dit moment onder druk van voornamelijk de overheid, de milieubewegingen en de publieke opinie grenzen aan de natuur en het milieu in de economische imperatieven opgenomen (Mol, 1995). Bedrijven en de verschillende overheden zijn in hoog tempo aan het omschakelen van 'end-of-pipe'-oplossingen naar preventieve strategieën. De ecologische modernisering grijpt in snel tempo om zich heen. Maar er is meer aan de hand dan ecologisering van het bedrijfsleven en de samenleving in haar geheel.

Maatschappelijk gezien bevinden we ons in de overgang naar de laatmoderne of postmoderne, verwetenschappelijkte samenleving. De dominante benadering van de ecologische problematiek is daarbij een belangrijke impuls. De problemen waar deze samenleving mee worstelt -met name de ecologische problemen- zijn problemen, die opgeroepen worden door de confrontatie van wetenschap en techniek met zichzelf. De gevolgen van de wetenschappen en technieken worden nu object van wetenschappelijke en technologische kennis en interventies (Beck et al., 1994). Dus de aantasting van de ozonlaag, een gevolg van de technisch-wetenschappelijke cultuur, kan alleen door de huidige wetenschappen worden gemonitord en ook de richtingen waarin naar oplossingen gezocht kan worden, worden door de wetenschappen gegeven. Terwijl voorheen, in de eerste fase van verwetenschappelijking, wetenschap en techniek alleen maar toegepast hoefden te worden op 'maagdelijk' gebied, houdt de fase van de tweede verwetenschappelijking - waar we nu midden in zitten - in, dat de wetenschappen en de techniek op zich zelf worden toegepast. De ecologische problematiek, een gevolg van de technisch-wetenschappelijke cultuur, is tegelijkertijd een uitdaging voor de wetenschap om via nieuwe disciplines en theorieën tot nieuwe diagnoses en oplossingen te komen.

Eén van de belangrijkste effecten van wetenschappelijke civilisatie is dat wetenschappelijke en technologische risico's als maatschappijstructurende factoren gaan optreden. Terwijl in de moderne samenleving individuele levens gestuurd werden door constellaties van ongelijke verdeling van bezit -veelal gelegitimeerd door normen die ongelijkheid moesten rechtvaardigen- spelen in de laatmoderne of postmoderne samenleving in toenemende mate de veelal niet voorziene en niet geïntendeerde effecten van wetenschappelijk-

technologische ingrepen in de natuur en de samenleving een sturende rol. De nieuwe benadeelden zijn diegenen die afhankelijk zijn van risico's, die nauwelijks te voorzien zijn. De groepen die slachtoffer worden van risico's kunnen niet meer via de moderne criteria zoals klassen, rassen of gender worden opgespoord. Nieuwe vormen van politieke consensus (partijvorming) ontstaan in de laatmoderne samenleving op heel andere manier, namelijk via beleving van de risico's die de natuur, de samenleving of het individu (gezondheid) lopen door de wetenschappelijk-technologische ingrepen. Laatmoderne samenlevingen worden gestuurd doordat ze geconfronteerd worden met de gevolgen van hun ingrepen in de natuur en in sociale relaties. De medische technieken van de afgelopen decennia en hun gevolgen zijn nu bijvoorbeeld bepalend geworden voor de identiteit van het individu. Kinderen krijgen kan op talloze manieren, net als ouder worden, doodgaan, of ziek zijn.

Deze effecten worden nog versterkt door de intensieve samenhang tussen globale en lokale ontwikkelingen. Gebeurtenissen lijken geen index meer van vaste tijd en plaats te hebben. Zij lijken geen lokaal stempel meer te hebben. We zijn op de televisie getuige van een staatsgreep, een aanslag, een oorlog, of een overval, beleven vaak meer facetten dan de getuigen ter plekke en doen soms zelfs intensiever mee, hoewel we duizenden kilometers verder weg zijn. Traditionele politieke opvattingen over de voordelen van kleinschaligheid dienen te worden herzien: 'small' is niet altijd of niet meer 'beautiful'. Door de intense interdependentie zijn globale regelingen zonder meer nodig ook omdat de problemen, zoals het broeikas-effect of de vergroting van het gat in de ozonlaag, ons daartoe dwingen.

Deze vier ontwikkelingen (ecologisering, tweede verwetenschappelijking, risico's en globalisering) hebben verreikende consequenties voor het individu en de manier waarop die met voeding omgaat. Terwijl voeding voorheen als vanzelfsprekend was ingekaderd in vaststaande routines en een vaststaande levensstijl en de landbouw, als voornaamste voedselproducent, eveneens een duidelijk afgebakende sociaal-economische sector was, wordt voeding in de laatmoderne samenleving onderworpen aan de eisen van verschillende, dynamische, levensstijlen en verliest landbouw haar specifieke eigenstandigheid. De vaststaande, moderne levensstijl met zijn verankering in allerlei instituties die het individu als een cocon omgeven, verdwijnt en

laatmoderne authenticiteitsidealen komen op. Deze ontwikkelingen hebben verregaande consequenties voor de hedendaagse voedselproblematiek.

Laatmoderne identiteiten kunnen niet meer gezien worden als antwoorden op dezelfde uitdaging waar de mensen in de vorige eeuw voor stonden en ontberen de vertrouwenwekkende achtergrond van de moderne identiteit. De alomvattende traditie, de brede horizon of die grotere orde die zo kenmerkend is voor het voor- en vroegmoderne authenticiteitsideaal vervalst. Want er is geen traditie zo oud, geen horizon zo breed, geen orde zo groot, of deze dient op zijn minst door het individu te worden aangepast aan de snel veranderende globaliserende trends, te worden geactualiseerd of te worden gecorrigeerd omdat er repressieve elementen aan waren verbonden. Maar meestal blijken deze tradities, horizons en ordes eenvoudig onbruikbaar voor het individu in de confrontatie met levensproblemen. In het algemeen zijn in de laatmoderne samenleving pleidooien voor brede horizons of eerbiedwaardige tradities waar men zich aan zou moeten onderwerpen of waar men ontzag voor zou moeten hebben, tevergeefs. Ten slotte stelt de globalisering het authenticiteitsideaal voor nieuwe uitdagingen. Voorheen waren het de stilzweigend aanwezige Westerse vooroordelen van de hoogcultuur die dit ideaal veronderstelde. Nu kan iemand aan Boeddhistische yoga doen, een hamburger eten bij MacDonald's, van Monteverdi genieten en catamaran varen zonder zijn authenticiteit op te geven.

De laatmoderne werkelijkheid is geen harmonieuze werkelijkheid. Alle ingrepen die nu worden gedaan om bijvoorbeeld milieuproblemen te voorkomen, hebben gevolgen die op hun beurt nieuwe confrontaties zijn die tot nieuwe wetenschappelijke en technische ingrepen kunnen leiden. Voorbeelden hiervan: het schoner worden van de Rijn leidt tot minder vis in de Noordzee; de creatie van het natuurontwikkelingsgebied in de Grensmaas (Zuid-Limburg) leidt zonder tegenmaatregelen tot verlaging van de grondwaterstand en verdroging; ophalers van GFT-afval lopen een verhoogd risico op huid- en ademhalingsziekten en zelfs kanker; duurzame energieopwekking via waterwerken leiden tot verschraling van de diversiteit aan vis en natuur in het algemeen. De ingrepen en milieuproblemen worden door experts geïdentificeerd, gediagnostiseerd en van oplossingen voorzien. Hierdoor kunnen nieuwe onvrijheden ontstaan die ik samenvat met de term

ecologistische welvaartsstaat, maar ook kunnen nieuwe vrijheden en democratische samenlevingsvormen ontstaan. Wanneer men zich realiseert dat de milieuproblematiek niet eenduidig is, kan de formulering van de milieuproblematiek leiden tot meer democratie. Dan worden de constructie van milieuproblemen, hun agendering en de distributie van milieurisico's en van milieuproblemen tot de politieke hoofdproblemen van deze tijd.

De moderne landbouw en haar vooronderstellingen

Het technologische traject gericht op productiviteitsstijging

Het moderne technologische landbouwtraject na 1945 is exclusief gericht op productiviteitsstijging. Dit technologisch traject is zeer succesvol geweest. Nederland is één van de dichtstbevolkte landen ter wereld, tegelijk de vierde netto-exporteur van agrarische producten ter wereld. Ongeveer 60 procent van de agrarische productie is dierlijke productie. Tussen 1950 en 1985 is de bruto-productiviteit van de Nederlandse landbouw gestegen met gemiddeld 3 procent per jaar (Van der Meer, Rutten & Dijkveld Stol, 1991). Deze door de overheid gestimuleerde productiviteitsstijging hangt direct samen met de organisatie van de agrarische productiekolom in coöperaties, en veilingen. Een organisatie die het directe spiegelbeeld is van een strak georganiseerde samenleving die dynamiek, bijvoorbeeld via geheel vrije markten, zoveel mogelijk uitbant. Van groot belang is ook dat de agrarische productie overwegend plaats vindt in de context van gezinsbedrijven. Technologische ontwikkelingen, zoals Kunstmatige Inseminatie en de opvoering van de eierproductie werden vrij snel op grootschalige wijze doorgevoerd in de bedrijven.

Wijsgerige vooronderstellingen van het moderne traject

De vormgeving van de moderne landbouw na 1945 vooronderstelt een aantal aannames met betrekking tot de aard van de maatschappij, de overheid, de rol van wetenschappelijke kennis en haar toepassing in de landbouw. Die aannames luiden:

1. de maatschappij heeft een stabiele structuur waarbij individuen een vaste plaats krijgen in het kader van de natie/staat;

2. maatschappelijke ontwikkelingen volgen een min of meer bekend stamien waarbij de tendens tot differentiatie van functies dominant is;
3. de landbouw vormt een aparte maatschappelijke sector (groene driehoek van ministerie, landbouworganisaties en agrarisch kennissysteem) wiens ontwikkeling gedreven wordt door een eigen functionele logica van productiviteitsstijging, die door overheidsmaatregelen gestimuleerd kan worden;
4. de (bij)sturing van maatschappelijke processen vindt plaats vanuit het nationale politieke centrum. Voor de landbouw gaat het hierbij om de stimulering van wetenschappelijk onderzoek en de opvang van de bij de rationalisering van de landbouw overtollige arbeidskrachten (Evers & Nowotny, 1987; Rabinow, 1989);
5. wetenschappelijke kennis biedt praktische zekerheid omtrent feiten en levert instrumenten voor de (bij)sturing van maatschappelijke processen.

Laatmoderne problemen van het moderne traject van de landbouw

In de jaren tachtig is er een eind gekomen aan het succes van het moderne traject gericht op productiviteitsstijging. Het rapport van de Adviescommissie perspectieven voor de agrarische sector in Nederland (1989) biedt een overzicht van deze problemen. De belangrijkste zijn:

Overproductie en dumping. De vergroting van de productiviteit brengt enorme kosten met zich mee vanwege de exportsubsidies die nodig zijn om de overschotten op de wereldmarkt te dumpen.

Milieuproblematiek. De landbouw is op sommige terreinen één van de belangrijkste vervuilers, met name door enorme toegenomen gebruik van kunstmest en pesticide en door mestoverschotten. Juist omdat de dierlijke productie in dit kleine land zo groot is, zijn ook de mestoverschotten zo groot. Tegelijk is de landbouw één van de voornaamste slachtoffers, want overbemesting kan tot serieuze vruchtbaarheidsproblemen van de grond leiden. Luchtvervuiling draagt bij tot aanzienlijke oogstverliezen (ongeveer vijf procent, Baldock & Bennett, 1991).

Diversificatie van afzetmarkten. De geringe markt oriëntatie is een probleem geworden omdat sociale en culturele ontwikkelingen er toe geleid hebben dat de markt in toenemende mate variatie laat zien. Voe-

dingspatronen gaan uiteenlopen naar gelang de levensstijl die gekozen wordt.

Leefbaarheid platteland. Demografische en culturele ontwikkelingen (schaalvergroting, daling kindertal, emancipatie) hebben de betekenis van het traditionele gezinsbedrijf ondermijnd. Gevoegd bij de rationalisering van de landbouw leidt dit tot een tendentiële ontvolking van het platteland.

Technologische ontwikkeling. Technologische ontwikkelingen hebben geleid tot grootschalige intensieve vormen van landbouw, die weer tot vervuiling kunnen leiden. De opkomst van biotechnologische innovaties roept geheel nieuwe problemen op. De gevolgen van veldproeven met genetisch gemodificeerd materiaal zijn volgens velen nog niet te overzien.

Monotonisering van het landschap. De genoemde ontwikkelingen dragen bij tot monoculturen en eenzijdige vormgeving aan het landschap. Diversifiërende en gevarieerde elementen verdwijnen volgens velen. Hakhout, bijvoorbeeld, wordt verwijderd waardoor ook minder vogels kunnen nestelen, bomenrijen worden omgehakt, enzovoorts.

Al deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat de Nederlandse landbouw een steeds minder samenhangende en herkenbare sector in de maatschappij wordt (ingaaend tegen vooronderstelling 1, 2 en 3 uit de vorige paragraaf). Doordat de grenzen van de agrarische sector moeilijker te identificeren zijn, neemt de mogelijkheid voor een specifiek nationaal landbouwbeleid af. Daar komt bij dat het nationale niveau voor een deel van de echte beslissingen te laag is omdat die inmiddels op supranationaal niveau worden genomen (EU of GATT). Voor een ander deel van de beslissingen is het nationale niveau weer te hoog omdat de uitwerking en coördinatie van maatregelen beter op regionaal niveau kan geschieden (ingaaend tegen vooronderstelling 4 van de vorige paragraaf). Nog belangrijker is dat veel problemen waarmee de landbouwbeoefening thans worstelt direct of indirect samenhangen met het technologische streven naar productiviteitsverhoging (ingaaend tegen vooronderstelling 5). Met name via de milieuproblematiek wordt de ingeslagen richting van het technologisch traject, gericht op productiviteitsstijging, ter discussie gesteld. Hoewel het moderne traject onmiskenbaar succesvol is in termen van productievolume en economische marktwaarde, slaat deze negatieve uitkomst direct terug op genoemde vooronderstellingen en is bezinning daarop nodig.

Verlies en winst van de laatmoderne landbouw

De landbouw in de laatmoderne samenleving verliest haar duidelijke karakter, maar toch wordt ze niet een bedrijfstak als alle andere. Hoewel er wel een sterke tendens lijkt te zijn tot normalisering, dat wil zeggen een sterke tendens de landbouw op te vatten als elke andere industrietak, zal dit toch niet doorslaggevend zijn. Mijns inziens leiden namelijk de processen die kenmerkend zijn voor de reflexieve modernisering tot moralisering, tot het besef van nieuwe morele problemen, met name rond voedsel en voedselproductie. In het moderne traject worden voedsel en voedselproductie gezien als utilitair processen die op zijn best voldoen aan voorwaarden van gelijke verdeling van welvaart (levensmiddelen), en anders dienen om flink winst te maken (ongelijke verdeling van welvaart). In deze visie past niet gevoeligheid voor morele problemen over de behandeling van dieren, over de manier waarop natuur wordt behandeld in het algemeen en de manier waarop mensen zich voeden. Door de voortschrijdende verwetenschappelijking en de andere genoemde trends wordt de laatmoderne burger echter onverbiddelijk geconfronteerd met deze morele problemen. Of men het nu leuk vindt of niet, men moet een keuze maken voor diervriendelijke producten of voor niet-diervriendelijke producten, en verdergaand, een keuze maken tussen diervriendelijke en niet-diervriendelijke, maar wel duurzame of sociaal rechtvaardige producten. Nog weer een andere keuze is die tussen risicovol voedsel -dat kan voedsel naar de nieuwste technologische stand van zaken zijn, maar hoeft dat niet te zijn- en minder risicovol voedsel. Deze keuzen impliceren ook een keuze voor een bepaalde identiteit, voor een bepaalde manier van zichzelf zien en zelf gezien willen worden. De moralisering van voedsel en voedselproductie betekent dus dat voedsel tot een levensstijl, tot een identiteitsprobleem wordt. Hierbij is het niet zo dat vaststaat wat die identiteit en levensstijl is, want die vanzelfsprekendheid is juist in het laatmoderne tijdperk verloren gegaan.

Laatmoderne levensstijlen

Sociologen als Giddens, Beck en Schulze laten zien dat individualisering er toe heeft geleid dat een veelheid van levensstijlen ontstaan is, die ook verschillende, soms onconventionele, vormen van onderlinge solidariteit en vermaatschappelijking representeren. Want de kenmerken van levensstijlen worden sociaal gedeeld. De levensstijlen zijn voortdurend in beweging, onder meer op grond van wetenschappelijk-technologische ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld automatisering, nieuwe communicatiemiddelen, of nieuwe vervoermiddelen. Schulze (1993, p. 142) onderscheidt in zijn magnifieke empirische en conceptuele studie van de laatmoderne levensstijlen drie algemene schema's: die van de hoogcultuur (met als typische indicatoren: voorliefde voor klassieke muziek en literatuur), de massacultuur (met als typische indicatoren: voorliefde voor populaire muziek en tv-quizen) en de 'action'-cultuur (met als indicatoren: rockmuziek en thrillers). Deze drie schema's leveren minimaal vijf levensstijlen:

- Integratielevensstijl: staat voor gezelligheid (tegen hoogcultuur; massacultuur)
- Harmonielevensstijl: staat voor formeel goed gedrag, geborgenheid (voor hoogcultuur)
- Niveaulevensstijl: staat voor het streven naar het betere, hogere, bezoekt veel restaurants (voor hoogcultuur);
- Zelfverwerkelijkinglevensstijl: meer artistiek, bezoekt kroegen, doet aan ecotoerisme (voor hoogcultuur en 'action'-cultuur);
- Amusementlevensstijl: oriënteert zich op Miami Beach, doet aan fitness, bezoekt speelhallen (massacultuur en 'action'-cultuur).

Wat de niveaulevensstijl goed en interessant noemt (bijvoorbeeld een wetenschappelijke lezing) noemt de amusementlevensstijl saai of wereldvreemd. Wat de niveaulevensstijl primitief of triviaal noemt, noemt de amusementlevensstijl spannend, en die stijl noemt op haar beurt de niveaulevensstijl arrogant of uit de hoogte. Het interessante is dat Schulze laat zien dat deze levensstijlen niet in een hiërarchie kunnen worden gebracht. Er is ook niet sprake van zinkend cultuurgoed, dus van een stroom van gedragsvoorschriften uitgaande van één spraakmakende elite naar de massa. Juist omdat er verschillende culturele elites zijn is de leefstijl van de hogere klasse niet meer het voorbeeld voor de lagere en ontbreekt

het aan een dynamisch mechanisme tussen een hoge en lage cultuur (zie voor een indrukwekkende studie van die dynamiek in de Baroktijd het werk van Norbert Elias uit 1939). Er is alleen een dergelijk dynamisch mechanisme tussen voorlopers binnen één van de genoemde levensstijlen en de nalopers. Tevens laat Schulze zien dat er veel 'shoppen' plaats vindt van de ene levensstijl naar de andere (vergelijk Shields, 1992). Er is een grote afwisseling van levensstijlsegmenten, dus zelfs de fervente aanhangers van de niveaulevensstijl eten niet altijd chique buitenhuis, maar ook wel eens fastfood bij MacDonald's. Belangrijke factoren die dit 'shoppen' van de ene stijl naar de andere bepalen, zijn leeftijd en opleiding.

Schulze legt net als de meeste sociologen die zich bezig houden met de moderne massacultuur, grote nadruk op het feit dat het bij de consumptie van materiële goederen niet gaat om de prijs (ruilwaarde) noch om het nut (gebruikswaarde) van de goederen maar voornamelijk om het design dat bij de levensstijl wordt geacht te passen. Materiële goederen zijn met andere woorden geen materiële goederen, maar identiteitsiconen. Het zijn kenmerken van hoe je je leven wenst in te richten. Op dit moment beweegt het pluralisme van levensstijlen zich tussen twee polen van enerzijds de ecocalvinistische levensstijl van de ecofreak en anderzijds het overvloedige consumentisme van de 'yuppie'.

Ecocalvinistische levensstijl

Onder milieudenkers geldt het als een uitgemaakte zaak dat consumentisme verkeerd is. Vaak wordt gepleit voor een Aristotelisch ideaal van contemplatie. Ook worden rurale levensstijlen genoemd. Ambachten moeten weer worden gerehabiliteerd. De rust van het platteland wordt geroemd, en de verhitte dynamiek van de stad als een hel afgeschilderd. Lemaire (in Achterberg 1986, p. 286) stelt bijvoorbeeld dat een "eenvoudig, sober, en elementair leven nodig [is], dicht bij de aarde", en de "stad is een ecologisch gedrocht". Hoogendijk van de Stichting Milieu Educatie (1992, p. 50) brengt hetzelfde agrarische ideaal onder woorden: "drie uur visjes vangen, een knol uit de grond halen en dan lekker in je hangmatje gaan liggen." Achterberg probeert vroegere praktijken weer in leven te blazen, zoals de ambachten. "Binnen het kader van deze praktijken [wetenschappen, kunsten en ambachten, M. K.] kunnen mensen het oude Aristotelianse

onderscheid leren tussen (over)leven (...) en goede leven, dat is realisering van voor de bloei van menselijk leven essentiële vermogens." (1994, p. 210). Hij hekelt het individualisme van de huidige tijd, en ziet daarin een gevaar voor de realisering van een duurzame samenleving.

De algemene boodschap is duidelijk: alleen soberheid, zuinigheid, (landelijke) rust, collectivisme en op je plaats blijven (en je plaats weten!) en intensief omgaan met afval kan helpen de milieucrisis te overwinnen. Deze boodschap is de kern van het ecocalvinisme.

Het is natuurlijk de vraag of deze levensstijl een haalbare kaart is. Het is volgens mij een illusie te denken dat mensen langer dan een generatie kunnen leven volgens richtlijnen van zuinigheid en soberheid.

Feest

Velen zullen zeggen: het leven is een feest. Dat idee geeft goed aan, waarom mensen ondanks al hun ellende toch aardig voor elkaar zijn, voor elkaar zorgen, en er wat moois van maken. Een aardig gedicht dat aan feesten herinnert is dat van Hoffmann von Fallersleben:

Kommt wir wollen uns begeben / Jetzt ins Scharaffenland!
Seht da ist ein lustig Leben / Und das Trauern unbekannt.
Seht da lasst sich billig zechen / Und umsonst recht lustig sein:
Milch und Hönig fließt in Bachen, / Aus den Felsen quillt der Wein.

In dit gedicht wordt de natuur voorgesteld als iets waarvan kan worden genoten. De beken bevatten melk en honing; de wijn stroomt overvloedig. Is dit een leven geworteld in de aarde? Als die aarde maar wijn, een vleespastei of muziek oplevert.

Schulze laat zien dat moderne of laatmoderne individuele levensstijlen zeer complex zijn samengesteld. Deze boodschap is echter nog niet goed doorgedrongen tot genoemde milieudenkers. Ecocalvinisme is één bepaald ideaal van het goede leven, dat past bij de elitecultuur van de burgerklasse. In hun voorstellen voor een andere levensstijl bevoordelen ze één bepaalde levensstijl, die van de hoogcultuur. We horen pleidooien voor kunst, museumbezoek, zelf viool spelen, de echte cultuur en meditatie. We horen geen pleidooien voor sport, computeren of kroegbezoek. Maas stelt

bijvoorbeeld in zijn milieumeter dat "minimaal milieu belastend is" wanneer geldt: "u besteedt meer dan 20 procent van uw inkomen aan cultuur (toneel, muziek, kunst, musea), cursussen en liefdadigheid" (Maas, 1993. in Van Driel, p. 32). Onder het mom van de zorg voor het milieu wordt een specifieke, geliefkoosde levensstijl van een ambtenaar of wetenschapper tot de enige milieuvriendelijke houding aangeprezen. Opvallend vaak zijn dat de levensstijlen van niveau en van zelfverwerkelijking. Soms denk ik wel eens dat daarmee de hoogcultuur revanche neemt op de massacultuur, die op dit moment door het op de televisie aangeboden amusement haar hoogtij viert en de hoogcultuur in het nauw lijkt te brengen. Het is echter in het geheel geen uitgemaakte zaak dat de levensstijl van de hoogcultuur echt zo milieuvriendelijker is dan die van de massacultuur of de 'action'-cultuur. Museumbezoek kost meer energie dan voor de buis zappen met een pilsje, hoe vervelend dat ook is. Of, om enige andere voorbeelden te noemen: de jaarlijkse rituele dansen rond Stonehenge ten tijde van volle maan en de bezoeken aan ecologische manifestaties zorgen voor enorme verkeersopstoppingen. De oplossing is daarom niet één bepaalde levensstijl aan te prijzen als duurzaam, maar met respect voor de levensstijl van eenieder op zoek te gaan naar duurzame en minder duurzame varianten daarvan. Iedere levensstijl kent een duurzame en minder duurzame variant en het zou goed zijn eens in meervoud te denken over duurzame levensstijlen.

Tot het ecocalvinisme behoort ook de nadruk op het rurale en de afkeer van de stad. Dat is een oud stokpaardje van de cultuurkritiek, dat echter in het tijdperk waarin we onafwendbaar afstevenden op tien miljard mensen die voornamelijk in de steden leven, volkomen irreëel is. Wat is er tegen de stad? Blader eens in zo'n prachtig boek als 'The encyclopedia of New York City' verzorgd door Kenneth Jackson (1995). Is New York een ecologisch gedrocht? Ja zeker! Dit is onconventioneel en controversieel leven, afwisseling en dynamiek, een enorme variatie aan godsdiensten, levensstijlen en culturen. Tegelijk de stad waar het moderne ballet tweemaal gered is (door Diaghilev en Balanchine), waar de popart geboren is, de popmuziek mede werd uitgevonden, de musical haar hedendaagse vorm kreeg, de wieg stond van het moderne theater en noem maar op. Dit is ook de stad van het verzet tegen de grootschalige plannen tot een hecht netwerk van autowegen dwars door de binnenstad (door Robert Moses verzonnen). Een stad van

eigenwijze mensen. Een dergelijke eigenschap komt een Amsterdammer of een Berlijner of welke stedeling dan ook, niet onbekend voor. Kortom, het urbane leven heeft vele kanten, en het valt nog te bezien of het niet ook aan bepaalde fundamentele milieueisen zou kunnen voldoen, wanneer die tenminste niet bij voorbaat de niet-urbane levenswijzen bevoordelen. Juist omdat de milieuproblematiek een nieuwe problematiek is, kan niet bij voorbaat aangegeven worden welke, al dan niet traditionele, levenswijzen voldoen aan criteria van duurzaamheid.

Conclusie: de 'floating consumer'

In de tweede fase van verwetenschappelijking worden milieu, natuur en risico's de belangrijkste politieke issues. Eén van de gevolgen is dat de landbouw als voornaamste voedsel producent haar traditioneel vaststaande identiteit verliest, dat wil zeggen een bedrijfstak wordt als andere. Tegelijkertijd echter wordt voedselproductie in toenemende mate geconfronteerd met normatieve eisen die voortvloeien uit de pluralisering en individualisering van levensstijlen. Burgers zijn 'floating consumers' geworden, zoals ze ook 'floating voters' zijn geworden. De verschillende typen levensstijlen kunnen aanleiding zijn voor verschillende varianten van duurzaamheid en van duurzame consumptie.

Literatuur

- Achterberg, W. (1986) *Partners in de natuur: een onderzoek naar de aard en de fundamentele van een ecologische ethiek*. Utrecht, Van Arkel
- Achterberg, W. (1994) *Samenleving, natuur en duurzaamheid: een inleiding in de milieufilosofie*. Assen, Van Gorcum
- Adviescommissie perspectieven voor de agrarische sector in Nederland (1989). *Om schone zakelijkheid: perspectieven voor de agrarische sector in Nederland*. Den Haag, Landbouwschap.
- Baldock, D. & G. Bennett (1991). *Agriculture and the polluter pays principle*. London, Institute for European Environmental Policy
- Beck, U., A. Giddens, & S. Lash (1994). *Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge, Polity Press.

- van Driel, P. (red.) (1993). *Milieubehoud en consumptiepatronen*. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting
- Elias, N. (1939). *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Bern, Franke
- Evers, A., & H. Nowotny (1987). *Über den Umgang mit Unsicherheit: die Entdeckung der Gestaltbarkeit der Gesellschaft*. Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Hoogendijk, W. e.a., Naar een duurzame economie. In: G. Dorren en M. Ham (red.) *Rio aan de Rijn*. Platform voor duurzame ontwikkeling. Utrecht 1990, 50-54.
- Jackson, K. (red.) (1995). *The encyclopedia of New York City*. Princeton
- van der Meer, C.L.J., H. Rutten, & N.A. Dijkveld Stol (1991). *Technologie in de landbouw: effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst*. Den Haag, Sdu.
- Mol, A. (1995). *The refinement of production*. Utrecht, Van Arkel.
- Rabinow, P. (1989). *French modern: norms and forms of the social environment*. Cambridge Mass., MIT-Press.
- Schulze, G. (1992). *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt a. M., Campus.
- Shields, R. (Ed.) (1992). *Lifestyle shopping : the subject of consumption*. London, Routledge.